

Павло Нечитайло,
кандидат історичних наук,
керівник Кам'янець-Подільської
архітектурно-археологічної експедиції
ДП «НДЦ «ОАСУ»» ІА НАНУ

ДО ПИТАННЯ ДАТУВАННЯ БУДІВЕЛЬНИХ РОЗЧИНІВ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Стаття присвячена проблемі датування будівельних розчинів кам'янецького замку та Старого міста. Зроблена спроба аналізу археологічних даних, які покладені в основу хронології ранньої групи розчинів I-A (за О. А. Пламеницькою).

Ключові слова: цеглянка, кераміка, дако-римська концепція, будівельні розчини, петрографія, хронологія, датування, архітектура.

З 1960-х років будівельні розчини замку та Старого міста досліджувались Євгенією Михайлівною та Ольгою Анатоліївною Пламеницькими. Їх хіміко-петрографічне вивчення проводилося під керівництвом директора ДНТЦ «Конрест», дійсного члена Академії будівництва України, члена УНК ICOMOS, заслуженого будівельника України Юлії Миколаївни Стріленко.

На момент публікації Є. М. Пламеницькою ґрунтовної статті «Дослідження Кам'янець-Подільського замку» було виділено 5 типів розчинів, що вкладались у хронологічні рамки кінця XIV-XVII століття [7, с. 28-29]. Результати вивчення цих розчинів ідеально корелювались з даними історичних джерел, епіграфіки, були підкріплені аналізом виявленого археологічного та датуючого будівельного матеріалу (цегла). На першому етапі досліджень в історії замку було виділено 14 будівельних етапів від XI до XIX ст. [11, с. 70].

Ольга Анатоліївна пояснює датування ранніх етапів замку XII-XIII століттям, «зумовленим силою авторитету попередніх дослідників і ustalених на той час в науці висновків, щодо появи кам'яних замкових укріплень не раніше XV-XVI століття, що якоюсь мірою загальмувало сміливішу історичну інтерпретацію нового фактографічного матеріалу» [8, с. 28].

Сміливішу історичну інтерпретацію було оприлюднено в журналі «Пам'ятки України» у 1999 році. Було виділено 11 типів розчинів, які хронологічно розподілялись на 10 етапів з кінця II-III ст. н. е. до XIV ст. включно [8, с. 71-72]. Викладена в цій праці типологія та хронологія будівельних розчинів доповнювалась та поширювалась О. А. Пламеницькою в пізніших статтях та монографіях.

Загальна кількість відібраних для аналізу зразків становила 247 одиниць. Було встановлено три основні групи: I – вапняно-карбонатні, II – вапняно-піщані, III – глинисті [10, с. 118].

Найбільшу зацікавленість викликали розчини підгрупи I-A. «Вони відзначалися високою культурою й ретельністю виготовлення й містили домішки товченої кераміки (керамічне тісто відповідало кераміці перших століть нашої ери, знайденої в межах вежі), рослинний клей та товчений корал, що походить з місцевої породи вапнякового кряжу Товтрів» [9, с. 266].

Проведені хіміко-петрографічні дослідження дали інформацію про склад будівельних розчинів та їх функціональні особливості. Але все це не мало прямого стосунку до їх датування.

«Для датування розчинів групи I-A вирішальне значення мають артефакти кінця I – початку III ст. н. е., виявлені в нижніх стратиграфічних шарах у межах вежі Малої Південної №1. На особливий інтерес заслуговує виявлений *in situ* вінець керамічного горщика кін. I – поч. III ст., вдвлений у ще вологу обмазку нижньої похилої (первісної) підлоги. Враховуючи наявність вище обмазки потужних послідовних нашарувань також *in situ* з матеріалом від перших століть нашої ери до IX ст., можна однозначно стверджувати, що вінець потрапив в обмазку в момент її влаштування, а отже, він датує розчин I-A5 як *terminus ante quem*. Аналогічна за тістом кераміка увійшла як складова до наповнювача розчину I-A2 другого будівельного етапу. Виходячи з цього, розчини групи I-A віднесено до будівельного періоду, який датується II – початком III ст. н. е.» [11, с. 81]. З примітки [13] дізнаємось, що датування кераміки було виконане старшим науковим співробітником ІА НАНУ С. Б. Буйських, фахівцем з античної археології. Ми особисто поспілкувалися з Сергієм Борисовичем з приводу кераміки «перших століть нашої ери» з кам'янецького замку. На жаль, на момент розмови (16 січня 2016 року) науковець не міг надати конкретної інформації щодо перебігу подій та подробиць з приводу датування даної кераміки, посилаючись на велику кількість років, що минула з того часу.

Фото та профіль цього артефакту перших століть нашої ери наведено в двох публікаціях: програмній праці 1999 року [8, іл. 45.1] та в монографії 2012-го [10, Іл. 74.1, 15] (мал. 1.1). У монографії датування фрагменту звужено до II-III ст. н. е. У статті 2009-го року той самий фрагмент датовано початком III ст. н. е. [9, с. 258]. У публікації 2015 року авторка називає фрагмент кераміки вже не горщиком, а «пізньоантичним керамічним вінчиком» [12, с. 30]. В одній зі статей О. А. Пламеницька згадує ще одну знахідку фрагмента керамічного вінця «кінця I-го – початку III ст., ідентичного вінцю, виявленому у вежі Малій Південній» [11, с. 83]. Фрагмент було знайдено під фундаментом середньовічного будинку на Польському

ринку, на глибині 3,85 м. На думку авторки, «випадкове попадання знахідки в культурний шар на таку глибину виключається». На жаль, цю непересічну знахідку досі не опубліковано.

До атрибуції опублікованого фрагменту кераміки з Малої Південної вежі є багато запитань. Судячи з фото і прорисовки профіля, це гончарна кераміка (мал. 1.1). Якщо її дійсно було атрибутовано С. Б. Буйських, то для горщика фрагмент має дещо дивний профіль з гострокутним зламом тулуба. Для горщика, які в той час були переважно ліпними, фрагмент надто тонкостінний. Наведене датування надто широке. Археологічно на території Середнього Подністрів'я виділяються комплекси змішаного типу, що передують появі в регіоні черняхівської культури. Хронологічна межа таких пам'яток – II ст. З початку III ст. тут з'являються пам'ятки черняхівської культури. На пам'ятках I-II ст. з Середнього Подністрів'я майже відсутня гончарна кераміка. Масово гончарні вироби представлені вже на черняхівських пам'ятках [2]. Швидше за все, маємо справу з фрагментом біконічної сіроглиняної гончарної миски черняхівської культури, місцевого виробництва (мал. 1.2-3) [4, с. 196, 207, рис. 6; 6, с. 230, рис. 28.12; 13, с. 42, Табл. 15.12], масовим матеріалом, що датується III-IV ст. н. е. Втім, це лише припущення, зроблене на основі ілюстрацій.

Аналогічні розчини групи А-I було виявлено при обстеженні пілонів Замкового мосту, Благовіщенської (Миколаївської церкви) у вірменському кварталі та комплексу споруд Миської брами (зокрема циклопічний південний мур та прямокутний об'єм «вартівні», яка може становити залишки давньої вежі). Більше того, сліди подібної будівельної технології було виявлено в мурованих спорудах замку в с. Жванець [9, с. 262-263].

У одній зі своїх праць Ольга Анатоліївна викладає сутність методики, за якою розчини групи I-A, виявлені в більш ніж 12 об'єктах Старого міста отримали своє датування. «За цією методикою для певного об'єкту (комплексу об'єктів) опрацьовується хронологічна шкала, в якій етапи будівництва, репрезентовані окремими фрагментами споруди (або окремими спорудами комплексу), надійно датовані за епіграфічними, археологічними, джерельними даними, стають хронологічними константами. Відповідно, будівельні розчини цих фрагментів споруди (або споруд комплексу) стають еталонними для чітко окреслених хронологічних етапів. Датування решти фрагментів споруди (або споруд комплексу) ґрунтується на аналізі їх топографічної, стратиграфічної, архітектурно-конструктивної локалізації щодо хронологічно атрибутованих фрагментів (споруд) а, отже, визначаються методом інтер чи екстраполяції в системі визначених хронологічних етапів [9, с. 264].

Як бачимо, хронологія розчинів будується на єдиному фрагменті кераміки з Малої Південної вежі №1. Датування на основі цього фрагменту

навіть чи можна визнати надійним, а тим більше абсолютним. Адже атрибуція цього ключового фрагменту кераміки також є неясною. За таких умов, навіть чи можна екстраполювати отримані результати на інші, подібні за складом розчини з мурованих споруд Кам'янця. Наявність у гіпотетично «римських» розчинах подібного на вищеописаний фрагмент керамічного тіста теж викликає низку запитань, оскільки в різних публікаціях його названо то вінчиком горщика, то просто античним вінчиком. Якщо подрібнена кераміка ідентична знайденому вінчику, було б непогано дізнатися склад керамічного тіста цього важливого фрагмента, уточнити його хронологію та морфологію, провести петрографічний аналіз даного фрагменту.

I. С. Винокур, як виявилось, теж брав на аналіз зразки будівельного матеріалу з нетиповими для XIV-XVII століття розчинами з ранньої кладки західного муру в районі вежі Денної. Дослідження зразків було проведене лабораторією петрографії Київського державного університету ім. Т. Шевченка під керівництвом С. Нашивченко. Аналіз показав, що розчини є вапняно-цем'яночно-карбонатними, характерними для давньоруських споруд [1, с. 15].

Резюмуючи, зауважу, що в цій ситуації віднесення вапняно-алевро-піщаних розчинів групи I (I-A) до перших століть нашої ери потребує більш надійної аргументації. Подібність будівельних розчинів за складом не може бути підставою для їх синхронізації. У кожному конкретному випадку, бажано, вирішувати питання датування індивідуально, зважаючи на тяглість традиції цем'яночних розчинів [5].

Позитивні результати можуть дати порівняльні аналізи розчинів надійно датованих споруд римського часу з Північного Причорномор'я та Подунав'я. Крім того, самі будівельні розчини можуть виступити датуючим матеріалом, за умов проведення радіовуглецевого аналізу.

У 2005 році у Київській радіовуглецевій лабораторії при Науковому центрі геохімічних досліджень НАН України, доктором геолого-мінералогічних наук М. М. Ковалюхом були проведені аналізи будівельного розчину укріпленого порту Сугдеї та мікрофрагментів кераміки з нього. Була отримана дата III – поч.V ст. н. е., що поставило крапку у дискусії про існування в порту м. Судак римського укріплення *castella tumultaria* [3, с. 105].

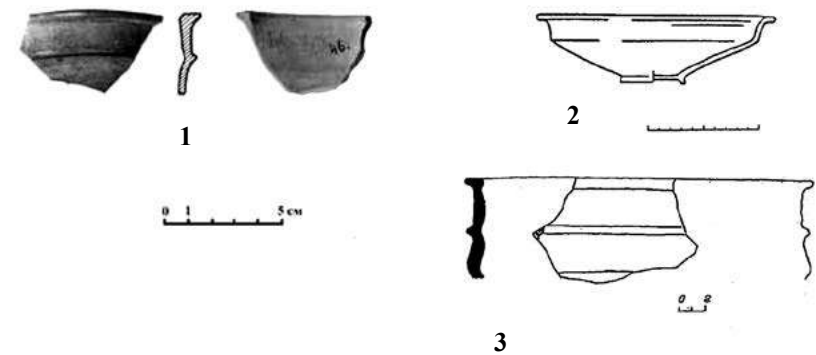
Вирішення питань хронології будівельних розчинів Кам'янця-Подільського справа нелегка. Постановку цієї наукової проблеми, накопичення науково-інформаційної бази даних, окреслення напрямків досліджень, напрацювання методичних та теоретичних засад роботи з подібним матеріалом було здійснено завдяки десятиліттям копіткої праці Євгенії Михайлівни та Ольги Анатоліївни Пламєницьких.

Результати, отримані дослідницями, стали потужною основою для подальших розвідок та наукових студій в цій царині.

Список використаних джерел та літератури

1. Винокур І. Про час заснування Кам'янець-Подільського: дискусійний аспект / І. Винокур, М. Петров // Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С. 10-23
2. Войнаровський В. Сучасний стан та проблеми археологічного дослідження пам'яток римського часу Північної Буковини / В. Войнаровський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 174-193.
3. Вус О. В. Приморские castella tumultaria Судака в контексте военно-инженерной практики римлян в Крыму в IV веке / О. В. Вус // Romaioс: сб. статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. Нартекс. Byzantina Ucrainensis. – Харьков: Майдан, 2013. – Т. 2. – С. 102-115.
4. Давня кераміка України: Археологічні джерела та реконструкції / С. М. Рижов, Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко, Б. В. Магомедов. – К.: НАН України Ін-т археології. – К., 2001. – Ч. 1. – 238 с.
5. Значко-Яворский И. Л. Очерки истории вяжущих веществ / И. Л. Значко-Яворский. – М., 1963. – 500 с.
6. Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса / Б. В. Магомедов. – Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – 290 с.
7. Пلامеницька Є. М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку / Є. М. Пلامеницька // Археологія. – 1975. – №16. – С. 14-37.
8. Пلامеницька О. А. Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії: найдавніша урбаністична структура і фортифікації / О. А. Пلامеницька, Є. М. Пلامеницька // Пам'ятки України. Історія та культура. – 1999. – №4. – С. 1-80.
9. Пلامеницька О. До питання методики дослідження стадіальності розвитку архітектурно-урбаністичних утворень. Архітектурна петрографія як метод верифікації будівельної періодизації об'єктів Кам'янець-Подільського / О. Пلامеницька // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – К., 2009. – Вип.6. – С. 255-268.
10. Пلامеницька О. А. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (Пізньюантичний – ранньомодерний час) / О. А. Пلامеницька. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2012. – 672 с.
11. Пلامеницька О. Княжа доба як етап модернізації укріплень Кам'янець-Подільського (до проблеми стадіального розвитку міста-фортеці) /

- О. Пلامеницька // Українська академія мистецтва. – 2014. – Вип. 23. – С. 70-90.
12. Пلامеницька О. Крепость Каменец in statu nascendi / О. Пلامеницька // Arta. Seria arta vizuale. Arte plastice. Arhitectura. – Serie noua. Vol. XXIV, nr. 1. – Chişinău, 2015. – С. 26-35.
13. Шаров О. В. Черняховские этюды / О. В. Шаров, И. А. Бажан // Stratum plus. –1999. – №4. – С. 19-65.

Мал. 1. 1 – Фрагмент кераміки I-III ст. н.е з Малої Південної вежі за О.А. Пلامеницькою; 2 – миска черняхівської культури з Переяслава за Б.В. Магомедовим; 3 – миска черняхівської культури за Шаровим О.В.